

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՏՈՀՄԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(287—855)

(Պատմական հայեացք)

I

Մամիկոնեան տոհմի ծագման մասին յայտնի երկու աղբիւր ունենք—Մովսէս Խորենացին և Սեբէոսը։ Երկուսն էլ խօսում են Մամիկոնեան տոհմի շենաստանից կամ այժմեան Զինաստանից Հայաստան գալու մասին, համաձայն չեն միայն գալու ժամանակի ու եկողների անունների վերաբերութեամբ. համաձայն են, սակայն, երկու գլխաւոր կէտում՝ առաջին, որ Մամիկոնեան տոհմը, քաղաքական յեղափոխութեան երեսից փախչելով Զինաստանից, ապաւինել է նախ Պարսկաստան և ապա այնտեղից Հայաստան. և, երկրորդ, որ այդ տոհմը՝ նախարարական շատ նշանաւոր ցեղից լինելով՝ թագաւորից յետոյ երկրորդ պատիւն է ունեցել իւր բուն հայրենիքում։

Զինացի նորեկ Մամգուն իշխանն, ըստ Խորենացու, որի անունը ժամանակի ընթացքում հայերը փոխելով Մամիկոն ու ազգը Մամիկոնեան դարձրին, իբրև պատմական անձնաւորութիւն, հանդէս է գալիս երրորդ դարի վերջերում—287 թուականներին. այն ժամանակները, երբ Խոսրով Մեծի որդի Տրդատը հռովմէական զօրքով գալիս էր հօր դահին տիրելու։

Աղմկալից ժամանակներ էին այդ ժամանակները. հայրենիքի ազատութեան գործին նուիրուած երիտասարդ թագաժառանգը կարօտ էր ազնիւ, անձնուրաց, հայրենի ազատութեան ոգին ըմբռնող պետական գործիչների։ Այդ տեսակէտից բարոյական մեծ պարտք կայ մեզ վրայ մօտանց ծանօթանալու Մամիկոնեան տոհմի անձնուրաց ներկայացուցիչների հետ, որոնք զարդարել են մեր ազգի պատմութիւնը. իրենց ազնիւ ձգտումներով ու աննման քաջագործութիւններով։ Երկու խօս-

քով պատկերացնենք այդ ժամանակուայ հայերի քաղաքական դրութիւնը ժամանակակից մեծ պետութիւնների վերաբերութեամբ: Մինչև երրորդ դարի սկզբները Բ. յ. մեր ազգը գտնուում էր երկու մեծ պետութեան արանքում. արևմտեան կողմից հռովմէական կայսրութիւնն էր, արևելեան կողմից՝ Պարթևական պետութիւնը: Հռովմէական քաղաքականութիւնը սկսած Օգոստոս կայսեր օրից, թէև դէմ էր Հայաստանի զօրանալուն, բայց չէր էլ ուզում նրա կործանումը. հայոց թագաւորութիւնը Հռոմի համար մի պատնէշ էր Պարթևների և հիւսիսային լեռնականների դէմ, իսկ Պարթևական պետութիւնը այդ միջոցներում, թուլացած ներքին երկպառակութիւններից, այն ոչոք չուներ, որ մենակ կարողանար կլանել Հայաստանը: Այդ հանդամանքները բաւական նպաստաւոր էին հայոց թագաւորութեան գոյութիւնն ապահովելու համար:

Հայերի քաղաքական դրութիւնը վատացաւ, երբ պարթևների տեղ հանդէս եկան պարսիկներն իրենց ազգային, Սասանեան թագաւորներով (226) և Հռոմի տեղ յոյները (395) Բիւզանդիոնի թագաւորներով: Պարթևական պետութեան մէջ կատարուած քաղաքական յեղափոխութիւնը կատարեալ դժբախտութիւն էր հայերիս համար, ըստորում, արևելքում մեր ազգը, կորցնելով անվտանգ հարևան, նրա տեղ վաստակում էր կենսունակ, հետեապէս, վտանգաւոր հարևան: Այդ յեղափոխութեան ժամանակ, ըստ Ոորենացու, թագաւորում էր Հայաստանում Տրդատի հայր Ոոսրով I Մեծը. նա շատ լաւ ըմբռնեց այդ քաղաքական յեղափոխութեան ճակատադրական նշանակութիւնը հայերիս համար, այդ պատճառով էլ հռովմայեցիների օգնութեամբ դուրս եկաւ դահը վերադարձնելու Արշակունի պարթևներին և Պարսից նորահաստատ Արտաշիր I թագաւորին հալածեց այժմեան Աղուանստանի կողմերը՝ տիրելով Պարսկաստանի արևմտեան մասին, բայց իւր վերջնական նպատակին ոչ միայն չկարողացաւ հասնել, այլ և կորցրեց թագը: Պարսից Արտաշիր թագաւորը աշկարա չկարողանալով դիմադրել Ոոսրովին, դաւադրութեամբ սպանել տուեց նրան և Հայաստանին տիրացաւ (261) ամբողջ 26 տարի: Ահա այս դժբախտ ժամանակներն էր, որ Մամիկոնեանք երևացին Հայաստանում. այս ժամանակներն էր, որ Տրդատը գալիս էր հայոց թագաւորութիւնը վերականգնելու և դրա համար, ասում եմ, կարօտ էր նա ագնիւ, եռանդուն գործիչների, որովհետև, զահին տիրելու համար, հայոց թագաժառանգը ստիպուած

էր ոչ միայն արտաքին հզօր թշնամու դէմ կռուել, այլ և ներքին ապստամբութիւնները զսպել:

Այդպիսի ապստամբներիցն էր Սիկունեաց Սղոսկ իշխանը, որն ամրանալով Եփրատի ակունքի վրայ՝ Ողկան բերդում աւերածութիւններ էր անում Տարօնում: Տրդատ ժամանակ չունէր անձամբ զսպելու այդ ապստամբութիւնը, այդ պատճառով Սղոսկի իշխանութիւնը խոստացաւ նրան, ով կսպանէր ապստամբին՝ ճնշելով ապստամբութիւնը: Այդ յանձնարարութիւնը ճարպիկութեամբ և արագ գլուխ բերեց Մամիկոնեանների նախահայր Մամգունը, և թագաւորը խոստման համաձայն Մամգունին տուեց Տարօնի իշխանութիւնը. այդպիսով, Տարօնը դարձաւ Մամիկոնեան տոհմի բնակավայրը: Մամիկոնեան տոհմի ներկայացուցիչները ազգիս պատմութեան մէջ յիշուած են 568 տարուայ ընթացքում, և ժամանակի այդ տարածութեան վրայ սփռուած են այդ աղնիւ ցեղի հերոսները մեր ազգի պատմութեան էջերում: Մեր երեք պատմագրերից Մովսէս Խորենացին եթէ խօսում է Մամիկոնեանց ծագման մասին՝ միւս երկու պատմիչները—Եղիշէն ու Փարպեցին—զեղում են իրենց բոլոր շնորհքը, որպէս զի վառ գոյներով պատկերացնեն յետագայ սերունդների առաջ այդ աղղի հերոսների աղնիւ ձգտումները, կատարած վեհ գործերը, և այդ բոլոր նկարագրութիւններից կարմիր թելի պէս մի գիծ ենք նշմարում Մամիկոնեան սերնդի բնաւորութեան մէջ—տեսնում ենք ներշնչուած վեհ զգացումներով, անկեղծ՝ անձնուրաց հայրենասիրութիւնը դրոշմած նրանց հերոսական ճակատին: Եւ հենց այդ էր պատճառը, որ Մամիկոնեաններին խելթ աչքով էին նայում պարսիկներն ու յոյները: Այդ երկու արքունիքը, մինն աշկար, միւսը դաղանի, հետամուտ էին այդ տոհմը վերջացնելու, ըստօրում, ազգային դիմադիր կուսակցութեան պարագլուխ էին համարում Մամիկոնեաններին:

Ատում էին Մամիկոնեաններին և մեր հայ նախարարներից շատերը, որոնք թշնամի պետութիւնների ձեռին անարգ գործիք դարձած, անձնական շահերին զոհ էին բերում ազգային շահերը: Մամիկոնեաններն, ընդհանրապէս, ժամանակակիցներից չմխիթարուեցին, չխնդացին, և իրենց կեանքը մաշեցին գործելով, կռուելով օտարամուլ նախարարների դէմ: Վկայ են՝ Վասակ, Մուշեղ և Մանուէլ Մամիկոնեան սպարապետները Արշակունեաց օրով: Վարդանը, Վահանը կրօնական պատերազմների ժամանակ: Գայլ-Վահան, Սմբատ, Վահան Կաթսարական

պարսկական տիրապետութեան վերջին շրջանում և Տիրան, Մուշեղ եղբայրները արաբական արշաւանքների ժամանակ:

II

Սասանեան թագաւորները 83 տարուայ ընթացքում (226—309) անյաջող փորձեր էին անում ուժով գրաւել Հայաստանը. այդ ձգտումն, ի հարկէ, դէմ էր հռովմայեցոց քաղաքականութեան, որոնք Հայաստանը պատնէշ էին համարում ինչոյն Սասանեան պետութեան դէմ. սակայն ժամանակի ընթացքում փոխուեցին քաղաքական հանգամանքները՝ Պարսկաստանն սկըսեց զօրեղանալ Շապուհ II-ի օրով (309—379) և հռովմայեցոց Յովիանոս կայսրն ստիպուեց 363-ի դաշնադրութեամբ ոչ միայն Միջագետքը թողնել Պարսկաստանին, այլև՝ Հայաստանն իւր բախտին—որ նշանակում է՝ եթէ Պարսկաստանը կարողանար նուաճել Հայաստանը, Հռոմը դէմ ոչինչ չունէր:

Քմահաճութիւնը չէր, որ ստիպում էր հռովմայեցոց կայսրին ձեռք քաշել իւր վաղեմի՝ աւանդական քաղաքականութիւնից, այլ՝ բարդուող հանգամանքների ոյժը—Հռոմի տեղը նեղ էր՝ գերմանական ազգերը յարձակումներ էին անում նրա հիւսիսային սահմանների վրայ, չէր կարողանում միաժամանակ համ գերմանական թարմազգերին դէմ կենալ, համէլ արևելքում իւր դաշնակցին պաշտպանել ուժեղ Պարսկաստանի դէմ: Այդ ժամանակի Հայաստանի թագաւորն էր Արշակ II (353—368) որին ժամանակակից էին ժամանակագրական կարգով՝ Կոստանդ, Յովիանոս, Յովիանոս. և վերջին երկու՝ Վաղենտինոս ու Վաղէս եղբայրները, իսկ Պարսից թագաւորներից Շապուհ II Երկայնակեացը, որը հենց դաշնադրութեան թուին (363) հայոց թագաւորից անպայման հնազանդութիւն պահանջեց:

Արշակ II լաւ համարեց մեռնել, քան Հայաստանը Պարսից ձեռք տալ. սակայն հայ նախարարներից շատ քչերն էին իրենց թագաւորի պէս մտածում. աւատական ոգին, միութեան գողափարի բացակայութիւնը թելադրեց նրանցից շատերին անցնել թշնամու կողմը, որը խոստանում էր ոչ միայն ձեռք չտալ աւատական իրաւունքներին, այլև նոր արտօնութիւններ շնորհել նրանց: Ժամանակի կաթողիկոս Ներսէս Մեծը, զուրկ քաղաքականութիւնից, իբրև կրօնական, իբրև ժամանակի որդի՝ ամեն բանի վրայ նայում էր զուտ կրօնական տեսակէտից: Գնէլի սպանման գործը, որ հետևանք էր միայն Տիրիթի գար-

մշակելի դաւադրութեան և Արշակի նրան հաւատալուն,—Ներսէս
մեծն ինչ հոգով հեռացրեց Արշակից:

Հայաստանի քաղաքական այդպիսի փափուկ պարագա-
ներում Ներսէս Մեծի բռնած դիրքը աւելի ևս ծանրացրեց
հայոց թագաւորի դրութիւնը: Այսպիսի աննպաստ հանգամանք-
ներում սկսուեց հայ-պարսկական պատերազմը, որ քաջեց չորս
կամ հինգ տարի (363—367—9):

Արշակ II չյուսահատուեց, դաշը կապեց հոնքերի ու ալան-
ների հետ ու նրանց օգնական զօրքերով սկսեց ասպատակել
Պարսից արևմտեան գաւառները—Ատրպատականը. այս ճակա-
տագրական պատերազմների ժամանակ հայոց զօրքերի ընդհա-
նուր հրամանատարը՝ սպարապետն էր Վասակ Մամիկոնեան,
որ այդ պատերազմների շունչն ու ոգին էր: Հայերը մեծ տո-
կունութիւն ցոյց տուին՝ 23 մեծ ընդհարումներում, ըստ Փաւ-
ստոսի, զգալի ջարդ տուին պարսիկներին. սակայն երկարա-
տեւ պատերազմը տնտեսական տագնապ յառաջ բերեց երկու
պետութեան մէջ էլ. բայց, չնայած այդ կարևոր հանգաման-
քին, Արշակ կամենում էր մինչև վերջին շունչը պատերազմել:

Եսամով հայ նախարարները իրար ետևից թողին Արշա-
կին և անցան Շապուհի կողմը. ժողովուրդը յուսահատուեց
և միայն Վասակ Մամիկոնեանն էր, որ սիրտ էր տալի Արշա-
կին՝ թէ ու թիկունք դառնալով նրա համար:

Դաւաճան նախարարների մէջ յայտնի էր իւր ազգատոհ-
մով Մերուժան Արծրունին, անպիտանների անպիտանը, որին
մեր պատմիչները վատանշան են անուանում: Մերուժանին
Պարսից արքունիքը թագ էր խոստացել, և դաւաճանը, թշնա-
մու զօրքերի առաջն ընկած, աւերում էր մայր Հայաստանը:

Վասակ սպարապետը ջանք էր անում բռնի, կամ սպանի
դաւաճանին, բայց չէր լինում գարշելին, պատմագրի խօսքե-
րով, ... միածի՛ ճողոպընալ մազապուր փախչէր՝—ձիով փախ-
չում, ազատում էր:

Պատերազմի վերջերում, երբ դաւաճանութիւնը ընդհա-
նուր կերպարանք առաւ հայ նախարարների մէջ, որոնք Արշա-
կի զօրանալը ձեռննտու չէին համարում իրենց մասնաւոր շա-
հերի համար,—Մերուժանը կարողացաւ արատաւորել Մամի-
կոնեանների անունը՝ իւր թակարդը գցելով Վասակ Մա-
միկոնեանի եղբայր Վահանին, որը Մերուժանի մօրեղ-
բայրն էր: Վահան այնքան կուրացաւ, մինչ, Մերու-
ժանի նման, հաւատը փոխեց, և դրա համար էլ Շապուհ

փեսայացրեց նրան՝ Լինութեան տալով իւր քոյր Որմզդուխտին:

Մերոժաճն ու Վահանը մեծ չարիքներ հասցրին մեր երկրին, մանաւանդ Արշակի գերումից ու Վասակ Մամիկոնեանի մահից յետոյ: Վահանի դաւաճանութիւնը միակ, բայց անշնչելի արատ պիտի մնար Մամիկոնեան ազնիւ տոհմի անուան վրայ, եթէ այդ արատը չսրբուէր նոյն Վահանի հարազատ որդի Սամուէլի ձեռով, որ հաւատը փոխելու և դաւաճան դառնալու համար սպանեց թէ իւր հօրը և թէ խորթ մօրը ու ինքը փախաւ Պաղտեաց—այժմեան Տրապիզոնի կողմերը:

Շապուհ, կամենալով վերջ տալ ձանձրալի պատերազմին, խաղաղութեան առաջարկութիւններ արաւ Արշակին. առաջարկեց, որ դայ անձամբ Պարսկաստան՝ եղբայրական խաղաղութիւնն ամրապնդելու համար: Արշակ ոյժ չունէր պատերազմ շարունակելու, սպառուել էին նրա միջոցները. իւր մօտ Վասակ սպարապետն էր մնացել միայն և իւր աներ՝ Սիւնեաց Անդովի իշխանը: Ներսէս մեծը չէր սիրում Արշակին Գնեխն, սպանելու ու կինն առնելու համար, և այդ բաւական էր, որ ժողովուրդը սառչէր Արշակից: Արշակ II իւր դէմ ունենալով, այդպիսով, Ներսէս մեծի հեղինակութիւնը, և հպատակների անտարբերութիւնը, անձարացած, Վասակ Մամիկոնեանի հետ գնաց Պարսկաստան Շապուհին ներկայանալու (367-ին կամ 68-ին), որը երդմամբ հաւատացրել էր, թէ ոչինչ վնաս չի հասցնելու հայոց թագաւորին:

Թողնում ենք Արշակի ընդունելութեան պատմութիւնը, որովհետեւ այդ չի մեր նպատակը. այսքանը կասենք, որ Շապուհ շղթայակապ հայոց քաջարի թագաւորին ցմահ բանտարկութեան ուղարկեց Պարսկաստանի հարաւը—Անյուշ բերդը, ուր և անձնասպանութեամբ վերջ դրեց իւր կեանքին անբախտ թագաւորը:

Բերենք այստեղ Ղաղար Փարպեցուցայն պատմական տեսարանը, որ տեղի ունեցաւ Շապուհի և Վասակ Մամիկոնեանի մէջ. այդ տեսարանը կենդանացնում է մեր առաջ անմահ սպարապետին, և ցոյց է տալիս թէ ինչ մարդիկ է տուել Մամիկոնեան տոհմը: Արշակից յետոյ միւս առաւօտ Շապուհ հրամայում է ներկայացնել իրեն հայոց սպարապետ՝ Վասակ Մամիկոնեանին. Վասակն աչքովն ընկնելիս աւագանիներէ առաջ Շապուհ թափում է իւր թոյնը նրա վրայ:

—Աղուէս, դժւ էիր այսքան խռովութիւնների պատճառը, այնքան տարի մեզ չարչարողը, այնքան արիւնքի (պարսիկ-

ների) արիւն թափողը... գիտես, ինչ մահ է սպասում աղուէսի նման եմ սպանել տալու քեզ:

Զվհատուեց, լեզուն չծածկեց Վասակ, և տուեց հետեւալ աւելի խրոխտ պատասխանը:

— Մտիցդ գցել ես իմ մեծութիւնը... մինչև այժմ աչքիդ առիւծ էի, հիմա աղուէս դարձայ քեզ համար: Քանի որ ազատ Վասակն էի՝ հսկայ էի երևում աչքիդ. ոտիս մինը մի սարի վրայ դրած, միւսը՝ այլ, աջն էի շարժում՝ աջ լեռուն էր գլուխը գետին խոնարհում, ձախն էի շարժում, ձախն էր այդպէս անում:

— Այդ ինչ լեռներ են, — դառնացած հարցրեց Շապուհ:

— Այդ լեռներէից մինը Պարսկաստանն էր, միւսը՝ Յունաստանը, — վերջին պատասխանը տուեց Վասակ:

Շապուհ, տեսնելով ուր է հասնում Վասակի համարձակութեան սահմանը, հրամայեց մորթել անմահ հերոսին, մաշկել, մորթին խոտով լցնել ու դնել Արշակի առաջ Անյուշ բերդում... Այսպիսի անմահ համարձակութեամբ զոհուեց հայրենիքի ազատութեան վեհ գաղափարի համար հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանը:

III

Սոսկալի էր հայելիի դրութիւնը Արշակի գերումից և Վասակ Մամիկոնեանի հերոսական մահից յետոյ. երկիրն անտէր էր մնացել. Շապուհ, դիմադրութեան չհանդիպելով՝ առժամանակ քարուքանդ շարաւ Հայաստանը: Նրա արիւնհարու Զիկու ու Կարէն զօրավարները հիմնայատակ արին հայ նշանաւոր քաղաքներից Զարհաւան, Զարիշատ, Վան, Երուանդաշատ, Վաղարշապատ, Արտաշատ, Նախիջևան. Մասիս չլթայի հարաւային ու հիւսիսային կողմերէց — Արաքսի հովտից, Տուրուբերանից ու Վասպուրականից կէս միլիոնից աւել գերի տարան Պարսկաստան: Այդ գերեվարութեան հետ չի կարելի համեմատել ոչ արաբներին, ոչ յոյներին և ոչ թաթարներին. աւերիչ՝ հայի տունը քանդող այդ գերեվարութեան հետ կարելի է համեմատել միայն Շահաբբաս մեծի գերեվարութիւնը (1603):

Հայոց Փառանձեմ թագուհին, ամրացած արքայական գանձերով Արտագերեց բերդում, աչքը ճամբի, օրէցօր սպասում էր իւր Պապ որդու օգնութեանը, որ պատանդ էր Յունաց արքունիքում: Փառանձեմի տասներեք ամիս — մինչև վերջին շունչ դիմանալը՝ կտրուած հայոց աշխարհից, ցոյց է տալի, թէ ժամանակի հասարակական կազմը ինչ տեսակ կանանց տիպեր է

եղել տալիս. բայց՝ անասելի, անպատմելի դառը եղաւ Փառանձեմի վախճանը գերուելուց յետոյ:

Շապուհ հայոց թագուհուն տուեց իւր զինուորների ձեռը որ բռնաբարեն, նախապէս ինքը տալով օրինակ քստմնելի լրբութեան: Կամենալով լկտիութեան աստիճանն աւելի բարձրացնել՝ Շապուհ հրամայեց որ բոլոր հայ իշխանների կանանց ժողովեն Զարեհաւանի հրապարակը, որի կողքին ցած էր թողել իւր վրանը. Շապուհ ձիով շրջում էր հայ կանանց մէջ և գեղեցիկներին ընտրում, իւր վրանը տանում... Այդ ժամանակ էր, որ Սիւնեաց Անդովկ իշխանի կինը թքեց Շապուհի լկտի երեսին:

Շապուհի վարմունքը հայոց Փառանձեմ թագուհու և հայ նախարարների կանանց հետ մի կողմից եթէ ցոյց է տալի արեւելեան թագաւորի լկտիութիւնը, միւս կողմից բաց է աւելում մեր առաջ՝ թէ իւր անցեալ օրերում ինչ սոսկալի տանջանքներ է քաշել հայ ժողովուրդը և ինչպիսի՞ հազուագիւտ ոգեկան արիութեամբ դիմացել նրանց...

Այդ միջոցի հոռմայեցոց կայսրներն էին Վաղենատիանոս և Վաղէս եղբայրները, որոնցից առաջինը արեւտեան մասի վրայ էր, երկրորդն՝ արեւելեան կամ յունաց: Երկու եղբայրն էլ անմիջապէս Յովիանոսի մահից յետ (364) սկսեցին թագաւորել. Վաղէսի թագաւորութիւնը միայն եղբոր թագաւորութիւնից չորս տարի աւել քաշեց—(364—379), այսինքն՝ Շապուհի մահուան տարին:

Այդ աղմկայոյզ, տաճնապալից և յուսահատութեան օրերում դարձեալ Մամիկոնեան տոհմն է, որ հայրենիքի պաշտպան է հանդիսանում—հայերը դիմում են Վասակի որդի Մուշեղին, որ յանձն առնի սպարապետութիւնը և փրկի ազգը մեծ վտանգից: Մուշեղ սրբութեամբ կատարեց ազգի իւր վրայոյսը. նրա առաջին գործը եղաւ, անիշխանութեանը վերջ տալու համար, Արշակ II-ի որդի Պապին թագաւորացնել հայոց վրայ յունական զօրքերի օգնութեամբ. այդ նպատակով, հալ պատգամաւորութեան գլուխ անցած, զնաց Վաղէս կայսրին խնդրելու (368), որ Պապին թագաւոր տալ հայոց վրայ: Կայսրը համաձայնեց: Շապուհ դէմ լինելով Հայաստանի անկախութեան, չէր կարող, իհարկէ, խաղաղ աչքով նայել Պապի Հայաստան գալուն, այնէլ՝ յունական զօրքերով. այդ պատճառով նորից բորբոքուեց հայ — Պարսկական պատերազմը և այս անգամ այն տարբերութեամբ, որ հայոց սպարապետ Մուշեղի հայրենասիրական խանդի հետ

խառնուել էր և վրիժառութեան ոգին: Մուշեղ, լցուած անպատում ցասումով, հօր անադորոյն մահը միտը գալիս, Հայաստանի աւերածութիւնը տեսնելիս՝ ուզում էր քարը քարի վրայ չթողնի ամբողջ Պարսկաստանում. նա իւր ոյժը կենդորոնացնելով Արաքսի աջ ափին, սկսեց աւերել Ատրպատականը. մի քանի անգամ քիչ էր մնում Շապուհ գերի ընկնի Մուշեղի ձեռը, միայն ձին թափեց. միւս անգամ Մուշեղ գերեց Շապուհի ամբողջ հարեմը, բայց հայոց սպարապետը Շապուհի փէշ չվարուեց, այլ պատուով վերադարձեց տիրոջը, չնայելով երեկ էր, որ այդ նոյն Շապուհ լլկելուց յետոյ ցից էր հանել թագուհի Փառանձեմին: Շապուհն ինքը գլուխը կորցրել էր, չէր իմանում ինչպէս նկարագրի Մուշեղի՝ «սպիտակ ձիաւորի» բաւութիւնը.

— Ինձ այնպէս էր թւում, թէ բոց է դուրս գալի Մուշեղի մոլեգին գնդից. ինչպէս հրդեհը լափելով անցնում է եղեգնուտի միջով՝ այդպէս էլ մեր զօրքերի միջով գալիս, անցնում էին նրա զօրքերը, — այսպէս էր պատմում Շապուհ իւր մերձաւորներին: Մուշեղ 600 նշանաւոր պարսիկ միանգամից մորթեղերձ արաւ ու մորթիները խոտով լցրեց: Աղուանից Ուռնայր թագաւորին, որ պարսիկների կողմն էր անցել, հարուածելով հալածեց և չսպանեց միայն նրա համար, որ օժած թագաւոր էր: Պարսիկները տեսնելով որ այս անգամ հայերի հետ են յոյները, դադարեցրին իրենց յարձակումները. այդ ժամանակ Մուշեղ իւր ուշքը դարձրեց երկրի ներքին թշնամիների վրայ:

Մի կողմը Արածանու և արեւելեան Տիգրիսի ակունքները, մի կողմը Ճորոխ ու Քուռ գետի հովիտները՝ շրջելով ամբողջ Հայաստան, Մուշեղ անողոր խսրութեամբ պատժեց ազգային թշնամիներին: Առանձնապէս խիստ վարուեց Վրաստանի, Աղուանից աշխարհի, Արցախի, Գուգարաց բզեշխութեան, Աղձնեաց և Մովաց աշխարհների հետ: Վրաց Փառնաւազ թագաւորին դաւաճանութեան համար հրապարակում խաչեց. առհասարակ, Մուշեղ այնպիսի սարսափ գցեց անհարազատների սիրտը, որ առժամանակ անհետացաւ դաւաճանութիւնը, խաղաղուեց երկիրը:

Չնայելով Մուշեղի անգին ծառայութիւններին, կային, սակայն, քսու, նախանձոտ մարդիկ, որոնք աշխատում էին խախտել Պապի հաւատը Մուշեղի վերաբերութեամբ: Բամբասանքի նիւթ էին շինել այն հանգամանքը, թէ Մուշեղ Ուռնայրին բաց թողնելով ու Շապուհի հարեմն իրեն վերադարձնելով՝ կամեցել է միայն սև օրուայ համար բարեկամներ ճա-

րել, և եթէ մէջ տեղ ներսէս Մեծը չլինէր,—Պապն անշուշտ ապերախութեան օրինակ էր թողնելու պատմութեան մէջ:

Զտիւ և զգիշեր կայր յաշխատութեան, ասում է Փառասոս, և ոչ թողոյր ընաւ ամենեւին և ոչ քան զկորի մի գետին ի սահմանաց երկրին հայոց ուրեք վտարել: Այսինքն գիշեր, ցերեկ հսկում էր և չէր թոյլ տալի, որ Հայաստանի հողից մի ծիր խառնուի թշնամու հողին: Ահա թէ ինչ տեսակ մարդ էր Մուշեղ սպարապետը:

Սակայն շուտով իրար ետեկից Հայաստանում տեղի են ունենում դժբաղդ պատմական դէպքեր, որոնք Մուշեղի զգալուն սրտի վրայ ճնշող ազդեցութիւն են թողնում: Պապը թունաւորում է ներսէս Մեծին, յետոյ իրեն էլ յոյս զօրավարներն են սպանում Բիւզանդիոնի թելադրութեամբ, որովհետև Պապն ինքնուրոյնութեան էր ձգտում: Ներսէսի մահը մանաւանդ միանգամայն կտորում է Մուշեղի սիրտը:

—Աստուծոյ սուրբի արիւնը զուր տեղից թափուեց. սրանից յետոյ այլևս սիրտ չեմ անելու թշնամու վրայ գնալ, ուր ձագ նետ արձակեմ. հաւատացած եմ, որ Աստուած երեսը դարձրել է մեզանից,— ասում էր Մուշեղ վշտագին սրտով: Շատ չանցաւ, հայոց աշխարհում քաղաքական հանգամանքների դասաւորութիւնը ոչ միայն դառնացրեց հայրենիքի մեծ ծառայի օրերը, այլև անարգ մահ պատրաստեց նրա համար՝ ապերախութեան անօրինակ յիշատակ թողնելով ազգիս պատմութեան մէջ: Պապի յաջորդ Վարազդատի շրջապատողները, օգտուելով երիտասարդ թագաւորի անփորձութիւնից ու կամքի թուլութիւնից՝ խաղաղք դարձրին նրան իրենց ձեռին և սկսեցին կասկածանքի սերմեր գցել սիրտը Մուշեղի վերաբերութեամբ: Հաւատացրին Վարազդատին, թէ Մուշեղը Արշակունիների թշնամի է. ապացոյց, Շապուհի հարեմի վերադարձնելը, Ուռնայրին ազատելը և թէ նոյն իսկ Պապի՝ սպանման մէջ խառն է Մուշեղի մատը: Վարազդատին զլխահան անողն էր աւելի իւր դայեակ Բաղը, որն սպարապետութեան պաշտօնի վրայ աչք ունէր:

Վարազդատ, վճռեց, վերջապէս, վերջ դնել Մուշեղ սպարապետի կեանքին. այդ նպատակով մի մեծ հրաւերք սարքեց և հրաւիրեց նրան: Սպարապետն առանց կասկածելու ընդունեց այդ հրաւերը: Քէֆի թունդ ժամանակը դաւադիրները, թուով 12, թափուեցին հայոց սպարապետի վրայ և սպանեցին: Բաղի կարգադրութեամբ, Մուշեղի գլուխը կտրած, մարմնի հետ տաւրան նրա ծննդավայրը՝ յանձնելու նրա ընտանիքին: Սպարա-

պետի ամուսինը իւր որդոց և ազգականների հետ չէին հաւատում իրենց աչքին՝ չէին կարողանում հաշտուել այն մտքի հետ՝ թէ իրաւ սպանած է Մուշեղ, այնքան մեծ էր Մուշեղի հեղինակութիւնը, այնքան անմահ էր թւում նա. այդ պատճառով, գլուխը տեղը սազացնելով, Մուշեղի մարմինը դրին տան կտերը, որ յարալէզները գան, լիզելով կենդանացնեն նրան...

Այսպիսի մահ ընդունեց նա, որ Հայաստանն ազատեց իւր կործանումից...

IV

Մուշեղի մահուան տարին (հաւանօրէն 373) նրա երկու Մանուէլ և Կոստ եղբայրները պարսիկ զօրքերի շարքում կուում էին Պարսկաստանի թշնամիների դէմ. պարսկական զօրքերի պարտութիւնից յետոյ երկու եղբայրն էլ փախստեայ վերադարձան հայրենիք: Այդ միջոցին Վաղէսի հրամանով հռովմէական զօրքերը քաշուած էին Հայաստանից Գոթերի դէմ պատերազմելու համար, որովհետեւ գերմանական ազգերի առաջին մեծ շարժման ժամանակներն էր՝ Վարազդատ մնացել էր մենակ իւր զօրքերով: Մանուէլ Մամիկոնեանը, օգտուելով հանգամանքից, վճռեց իւր սիրելի եղբօր վրէժը հանել նրանից: Մանուէլի ու Վարազդատի մէջ սկսուած կռիւները վերջացան վերջինիս արտաքսումով Հայաստանից (377). այս ընդհարումների մէջ գերուեց Մուշեղին գլխատել տուող Բատը իւր որդկերանցով և անողորմ մահ ընդունեց:

Վարազդատի հեռանալուց յետոյ հայոց երկրի տէրը Մանուէլ սպարապետը դարձաւ, որ, իւր մօտ առնելով հանգուցեալ Պապ Թագաւորի ընտանիքը — տիկին Զարմանդուխտին Արշակ ու Վաղարշակ որդիներով, սկսեց մեծ խնամք տանել նրանց՝ վրայ՝ կռոււարելով երկիրը որպէս սպարապետ, որպէս խնամակալ արքայական տան: Հիմնաւոր է թւում մեզ Գարազաշեանի այն կարծիքը, թէ Պարսից արքունիքի մատը խառն էր Վարազդատի արտաքսելու մէջ, այլապէս դժուար է հաշտուել այն մտքի հետ, թէ Մանուէլ սպարապետը մենակ կարող էր սիրտ անել գործել Վարազդատի դէմ, որը կայսերահաստատ էր: Դրանով պիտի բացատրել և այն երևոյթը, որ, ժամանակակից պատմագիր Փաւստոսի վկայութեամբ, Հայաստան է գալիս Շապուհ II-ի ըրածանով նրա Սուրէն զօրավարը 10,000 զօրքով և թանկագին ընծաներով թագուհու, արքայազների և Մանուէլի համար. ինչո՞ւ պիտի ընծաներ բերէր Սուրէն, եթէ Մանուէլի սկսած գործը Պարսից արքունիքի սրտովը չլինէր:

Սակայն նոյն պատմագիրը քիչ դէնը վկայում է և այն՝ թէ Մանուէլ հայ զօրքերով ընկաւ Սուրէնի վրայ, ցրեց նրա զօրքը և իրեն փախցրեց Պարսկաստան: Պատմագիրն ասում է որ Մանուէլին դրդող Մերուժան Արծրունին է եղել, որը փառքից դցելու համար հաւատացրել է հայոց սպարապետին, թէ Սուրէն հրահանգ ունի արքունիքից բռնելու և շղթայակապ ուղարկելու Պարսկաստան Մանուէլին:

Պատմագրի այդ խօսքերը իրերի իսկական դրութիւնն են նկարում, եթէ աչքի առաջ ունենանք ժամանակակից Պարսից քաղաքականութիւնը, Հայաստանի անորոշ վիճակը և այն անցքերը, որ այդ ժամանակ կատարւում էին արևմուտքում:

Պարսկաստանը չէր կարող մի ութ-իննը տարուայ ընթացքում (368—377), որ Արշակ II-ի գերութեան և Վարազդատի արտաքսման ժամանակամիջոցն է անում, շուտով այդպէս մոռանալ ու ձեռք վերցնել իւր քաղաքականութիւնից Հայաստանի վերաբերութեամբ, քանի որ երկրի թագաւորը նոյն անձն էր դեռ ևս Շապուհ II, Սորենացու «Որդղեանը», Երեւի Հայաստանի համար ձեռնտու մի կէտ կար համաձայնութեան մէջ, որ Շապուհ, համաձայն իւր նենգ բնաւորութեան, խախտելով, պատճառ էր դարձել Մանուէլի դէնք վերցնելուն: Մերուժան Արծրունին է հաղորդել Մանուէլին Սուրէնի մտադրութիւնը, թէ մի ուրիշը,—պատմութեան համար երկրորդական նշանակութիւն ունի, պատմութեան գլխաւոր առարկան ժամանակի ոգին՝ տիրապետող ձգտումն են և ոչ՝ երկրորդական հանգամանքները:

Սուրէնի փախչելուց յետոյ Մանուէլ սպարապետը մեծ կռուի է բռնւում պարսիկների հետ, այդ պատերազմների մէջ ընկնում է դաւաճան Մերուժան Արծրունին, որին անձամբ սպանելուց յետոյ, Փաւստոսի ասելով, գլուխը ձող հանած, պատեցնել է տալիս Մանուէլ, որ, իհարկէ, հայրենիքի դէմ այնքան չարիքներ յղացող գլխի վրայ թքեն:

Սակայն՝ անտանելի, անբնական էր Հայաստանի վիճակը. իբրև թոյլ տէրութիւն, չէր կարող քաղաքական ինքնուրոյն կեանք ունենալ երկու հակադիր ոյժերի մէջ— վաղ թէ ուշ, պիտի երկսի միաժամանակ և մէկի կամ միւսի բաժին դառնա՞ր՝ այդ էր պահանջում իրերի բնական ընթացքը: Հենց այդ բնական օրէնքի ազդեցութեան տակ էր որ հայոց սպարապետը հիմա էլ յոյսը դրեց հռովմայեցիների վրայ: Մահուան անկողնում (383), շրջապատուած արքայազուհիներով, եկեղեցականներով ու նախարարներով՝ սպարապետութիւնը իւր Ար-

տաշիր որդուն յանձնելով՝ խրատեց նրան միամիտ սրտով ծառայի հայրենիքին, Արշակունեաց գահին ու յետոյ պատուիրեց մի թուղթ պատրաստել իւր կողմից Թէոդոս Մեծին, որի խնամքին էր յանձնում Հայաստանը իւր արքայազնի հետ:

Մանուէլ սպարապետը վերջին շնչին լալով գանգատուում էր շրջապատողներին, որ ինքը խաղաղ մահով է մեռնում անկողնում, փոխանակ քաջի պէս ընկնելու ռազմի դաշտում: Վերջին անգամ արքայազն Արշակին խրատներ տալուց և ուրիշ շատ նիւթերի վրայ խօսելուց յետ հանգչող սպարապետը կտակ արաւ, որ իւր գերեզմանի վրայ, ըստ հեթանոսական սովորութեան, լաց ու կոծ չանեն. սակայն հանգուցեալի կտակը չկարողացան կատարել, և, պատմաբան խօսքերով, «ամենայն մարդ երկրին հայոց կոծ եղեալ, մեծաւ աշխարհնօք լային զնա առհասարակ ազատք եւ շինականք» — ամենքն սկսեցին ողբալ սիրելի սպարապետի մահը:

Ա. ԱԳԱՊԵԱՆ

(Վերջը հետեւալ համարում)

